JAN BRUNER

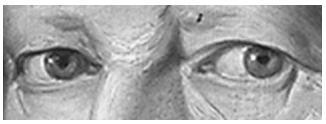
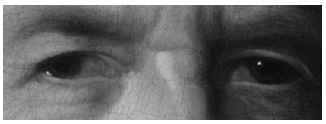

FILOSOFIE

NOVOVĚKU

WWW.BRUNER.CZ

OBSAH

Časové a tematické vymezení 3

Empirismus a racionalismus 4

Osvícenství 7

Německá klasická filosofie 9

Klíčové postavy a klíčové pojmy 11

Časové a tematické vymezení

16. až 18. století

Novověká filosofie navazuje na změny, které přinesla renesance. V centru úvah je člověk, novověká filosofie zkoumá jeho roli ve světě, jeho možnosti. Popis světa jako celku i jeho jednotlivých částí je vždy prováděn z perspektivu člověka. Naproti tomu Bůh ustupuje do pozadí. V novověké filosofii se ještě občas objeví, ale není to již Bůh kteréhokoliv konkrétního náboženství, ale spíše Bůh jako obecná filosofická teze či hypotéza. Náboženství není v tomto období zpravidla přímo terčem kritiky, jen se mu filosofové věnují zřetelně méně často a prakticky zcela mizí nazírání dílčích témat z náboženské perspektivy, tak typické pro středověkou filosofii.

Po velkou část tohoto období vidí filosofové jako hlavní úkol člověka poznání světa, nemohou se však shodnout na tom, která cesta k poznání je nejspolehlivější, což vede ke sporům mezi empirismem a racionalismem. Vzniká zcela nová teorie státu, která chápe člověka jako jeho jediného tvůrce. Je široce přijata, spory však vznikají o interpretaci toho, jak v tomto kontextu vnímat úkoly a moc státu.

Toto období vrcholí osvícenstvím, kdy není člověk jen ústředním tématem, ale s ještě větším důrazem je vnímán jako tvůrce toho, jaký svět je a především jaký bude. To se, společně s důrazem na rozum jako podstatu lidství i světa samotného, projevuje ve všech tématech, jimiž se osvícenství zabývá.

Završením novověké filosofie je tzv. německá klasická filosofie, neboť spojuje témata a přístupy empirismu, racionalismu i osvícenství. Kant tak nalezne zdůvodnění oprávněnosti přístupu jak empiristů, tak racionalistů, ale zároveň jeho argumentace uzavírá klasické dějiny metafyzických teorií. Naproti tomu Hegel otevírá epochu novou, neboť objeví cestu, jak i tak vytvořit metafyziku nového druhu, orientovanou na interpretaci historického vývoje a hledání jeho zákonů. A tím již směřuje filosofii k poklasické podobě, jíž nabude v 19. století.

Empirismus a racionalismus

Pro filosofii v 16. a 17. století neexistuje důležitější téma než poznání. Především jde o to, co je jistým zdrojem poznání. Filosofové raného novověku jsou totiž přesvědčeni, že stojí v jistém smyslu na počátku. Nemají vůbec v úmyslu nějakým způsobem rozvíjet stávající filosofické teorie, tak, jak to pojímala středověká filosofie. Dokonce i přístup italské renesance je pro ně málo. Italští renesanční myslitelé sice na řadu témat nahlížejí zcela novým způsobem, ale při formulování ucelených teorií se raději přidrží antických vzorů v čele s Platonem. Ne, teď je třeba začít úplně od začátku. Je třeba vytvořit nový filosofický systém, jenž nám umožní poznat celý svět. Proto ale také musí být postaven na spolehlivých základech, na jisté a neomylné teorii poznání, která bude mít ověřitelné výsledky.

Prvním takovým filosofem je esejista alžbětinské doby Francis Bacon, který naformuluje jednak klíčové myšlenky britského empirismu, jednak přesně nadefinuje program a cíle novověké vědy. Základem je empirické zkoumání, tedy poznání založené přísně a výhradně na smyslové zkušenosti, jež nám jako jediné přináší skutečně nové, ověřitelné a spolehlivé poznatky, v ideálním případě měřitelná fakta. To je přístup, který mu v dosavadní filosofické tradici chybí, neboť všichni filosofové se nechali příliš brzy zlákat k formulování těch nejobecnějších metafyzických teorií, aniž by prokázali dostatek trpělivosti pro pečlivý sběr smyslových dat, což platí i o Aristotelovi, jehož přístup je jinak Baconovi zjevně nejbližší. Skutečná věda musí být trpělivější. Může zkoumat jak autentickou nezávislou realitu, tak uměle vyvolané situace, tedy vytvářet vlastní pokusy. Klíčové je získat dostatečné množství smyslově ověřitelných dat a teprve poté se posunout dále, k hledání jejich vzájemných vztahů či závislostí, tedy zákonů, podle nichž příroda funguje. Nutně, vždy, všude. K čemu je to dobré? Smyslem poznání není poznání samotné, nýbrž praktické využití. Poznání přírodních zákonů totiž změní vztah člověka a přírody. Dosud byl člověk doslova vydán na pospas svévoli přírodních sil, nyní je bude moci naopak usměrňovat ku svému prospěchu, donutit přírodu, aby dělala to, co je pro člověka výhodné.

Další představitelé britského empirismu tyto myšlenky rozvíjeli až do klasické podoby, již dostaly v díle Johna Locka na přelomu 17. a 18. století. Locke se soustředí na vztah a roli smyslů a rozumu v celém procesu poznání, přičemž shrnuje základní tezi empirismu: „Nic není v rozumu, co nebylo předtím ve smyslech." Rozum je klíčovým „prostorem", v němž se celý proces poznání odehrává, ale sám o sobě není doslova ničím. Jak říká Locke, je to při narození „tabula rasa", čistá nepopsaná deska, která může být zaplněna jen prostřednictvím smyslů (tzv. sensace) a která teprve následně může nějak pracovat, zpracovávat smyslová data (tzv. reflexe).

Navzdory zjevným úspěchům a popularitě končí vývoj britského empirismu poněkud rozpačitě. Může za to paradoxně nikoliv některý z jeho odpůrců, ale naopak upřímný zastánce David Hume. Natolik upřímný, že si nesrovnalosti, k nimž došel, nenechá pro sebe… Hume se pustil do rozboru vztahu rozumu a smyslů. Je-li rozum skutečně pouze prázdným prostorem pro uskladnění smyslových dat a práci s nimi, kde jsme vzali základní principy a postupy tohoto zpracovávání? Smysly nám je totiž nedají a v rozumu přece nebylo předem nic. Když například vidíme dva časově po sobě následující jevy, kde jsme vzali jejich příčinnou souvislost, tedy to, že jev B byl vyvolán jevem A? Kde jsme vzali samotnou představu kauzality (příčinnosti) jako možné vazby mezi smyslově vnímatelnými jevy? Hume odpověď nezná a zároveň chápe, že bez ní jsou najednou základní teze empirismu mnohem méně spolehlivé, jisté a jednoznačné.

Kromě samotné teorie poznání zůstala po britském empirismu ještě jedna myšlenka, dokonce možná ještě vlivnější. Jde o zcela novou teorii státu, která je postavena na zřetelné sekularizaci úvah o státu, tedy na tom, že již od dob italské renesance z politické teorie stále častěji vypadává náboženství. Přelomem je pak teorie společenské smlouvy, zformulovaná Thomasem Hobbesem. Podle ní nemá stát žádný nadpřirozený původ, ale vznikl společenskou smlouvou, dohodou zúčastněných lidí, kteří prostě shledali, že by pro ně takové uspořádání bylo vhodné. Hobbes ovšem vnímá přirozenou lidskou povahu dosti pesimisticky, proto je přesvědčen, že popudem ke vzniku státu byl především strach z ostatních lidí, hrůza z toho, čeho se na sobě lidé navzájem dopouštějí v situaci, kdy neexistují žádná závazná pravidla. Proto nad sebou lidé podle Hobbese ustanovili přísnou dohlížecí instituci s monopolem na použití násilí, doslova nestvůru, která však jediná je schopná lidi donutit k tomu, aby si navzájem neubližovali. Proto je také Hobbes zastáncem absolutismu, přísné centralizace moci v rukou panovníka. Pro další vývoj politického myšlení bylo klíčové, že John Locke převzal teorii společenské smlouvy, tedy to, že jedinou podstatou státu je dohoda lidí ku vlastnímu prospěchu, ale státu přisuzuje zcela jinou roli. Člověka totiž vidí jako vcelku rozumnou bytost, schopnou samostatného fungování bez přílišné kontroly a nebezpečí pro ostatní. Ano, existence státu je vhodná a užitečná, ale jeho role nemá spočívat v tom, že by aktivně zasahoval do chodu společnosti a

usměrňoval ji. Stačí, když bude garantem práv a svobod, který zasáhne pouze tehdy, budou-li v přímém ohrožení. Jinak jsou lidé schopni k vlastnímu prospěchu vzájemné dohody a stát vlastně moc nepotřebují. Toto pojetí státu jako „nočního hlídače“ se stalo definičním znakem vznikajícího politického liberalismu a ovlivnilo i některé směry úvah o politice v osvícenství.

Protipól britského empirismu v rámci raně novověké filosofie představuje tzv. kontinentální racionalismus. Z dobového pohledu se jedná o dva zcela protichůdné přístupy, ale s odstupem je zřejmé, že mají velmi mnoho společného. Oba stojí na přesvědčení o nutnosti nového začátku filosofie a oba k tomuto účelu hledají zdroj absolutní jistoty poznání. Proto René Descartes, klíčová postava tohoto směru, přistupuje k filosofii cestou tzv. metodické skepse. Dosavadní filosofie stavěla na určitých jistotách, ale jistoty poznání nedosáhla. Pojďme se tedy zbavit všeho, co není opravdu jisté. Pojďme zpochybnit vše, co zpochybnit lze. Ne proto, že bychom považovali vše za tak nejisté a směřovali k popisu světa jako nepochopitelného, nejistého, nepoznatelného. Descartes není hlasatelem filosofické skepse, jde opravdu pouze o metodu jak dosáhnout pravého opaku, totiž naprosté jistoty poznání. Ale alespoň na chvíli se musím odpoutat od představy, že to, co z běžného hlediska považuji samozřejmě za jisté, takovým opravdu je. Mohu považovat za nezvratně jistou existenci okolního světa? Je to přece svět, který mohu vnímat svými smysly. Ale jsem schopen ho prokazatelně odlišit od podobně prožívané reality snu? Ne, jsem schopen si představit, že okolní svět je jen sen. V něm tedy jistotu nenajdeme. Stejné je to i s vlastním tělem. I u něj je možné si představit, že se jedná jen o jakousi snovou vizi bez hmotného základu. Ale jsem schopen si představit, že tato moje úvaha není skutečná? Že neexistuje moje právě teď myslící já? To si představit nelze a tím je vše zachráněno. Na tomto bodě založí Descartes nejen slavnou větu „Myslím, tudíž jsem“. Na této jistotě vystaví také zpětně celou jistotu prožitku vlastního těla i vnějšího světa. A opře o ni i celou novou teorii poznání. Skutečnou, neměnnou a jistou pravdu nelze odvodit ze smyslového světa. Jejím jediným zdrojem je čistě rozumová úvaha, při níž nás neoblomná logika samotného rozumu dovede k jediným skutečně jistým poznatkům, nahlédnutým „jasně a zřetelně“ cestou logické dedukce.

Descartovi následovatelé dále rozvíjeli tuto základní tezi kontinentálního racionalismu, aniž by k ní však přidali něco, bez čeho bychom se v tomto stručném přehledu neobešli. Trápil je ale jiný problém. Descartes na své zkušenosti metodické skepse a jejích výsledcích staví také základní metafyzickou teorii, točící se opět kolem výjimečnosti procesu myšlení. Všechna jsoucna lze totiž podle něj rozdělit na základě toho, zda jim jejich podstata myšlení umožňuje či nikoliv. Na jedné straně stojí všechny věci jako jsoucna, jimž je jakékoliv myšlení odepřeno. Proto jejich podstatu definuje Descartes jako „res extensa“, doslova věc rozprostraněnou, tedy jako jsoucna, u nichž si vystačíme s popisem hmoty, toho, jak zabírají prostor. Na straně opačné je Bůh, zcela nehmotný a čistě duchovní, tedy pro Descarta „res cogitans“, věc myslící. A člověk? Ten je naprosto unikátní, neboť v sobě spojuje jak res extensa (tělo), tak res cogitans (myšlení). Tento tzv. karteziánský dualismus je pak hlavním tématem Descartových pokračovatelů. Snaží se prostě najít nějaké společné řešení, základní jednotnou podstatu všeho. Baruch Spinoza se pokusí podívat na problém s větším odstupem a dojde k závěru, že dualita myšlení a hmoty je pouze zdánlivá. Vše, co je, tvoří jeden nedělitelný celek, jenž se projevuje hmotnou i duchovní existencí. Proto Spinoza říká, že vše je „bůh neboli příroda“. Můžeme vnímat obě roviny odděleně, ale ve skutečnosti tvoří jeden nedělitelný celek, v němž Bůh je způsob, jak příroda myslí a příroda je naproti tomu způsobem, jak Bůh hmotně existuje.

Perspektiva Gottfrieda Leibnize je opačná. Vydává se podobnou cestou jako starověké částicové teorie, především atomisté, a přidává k tomu i racionalistickou nedůvěru vůči jistotě smyslově vnímatelné reality. V Leibnizově době se objevují první mikroskopy a pohled do nich může změnit perspektivu, z jaké vnímáme věci kolem sebe. To, co se běžně smyslům jeví jako nedělitelný celek, je najednou nahlédnuto jako změť čehosi drobnějšího, dosud neviditelných menších částí. I proto Leibniz předpokládá, že vše, co můžeme vnímat jako jedno celistvé jsoucno, se ve skutečnosti skládá z neviditelných částí. A ty se zase mohou na další úrovni skládat z částí ještě menších. Ale Leibniz si nedovede představit, že bychom mohli takto realitu rozkládat do nekonečna. Někde, a je svým způsobem jedno, kolikátá úroveň dělení to bude, narazíme na základní stavební kameny, které již samy žádné části nemají. Těm říká Leibniz monády. Jsou trvalé, neměnné, pochopitelně nedělitelné, různorodé a přesto typově stejné. Jejich vzájemným spojováním vznikají komplikovanější celistvá jsoucna a podle typu a kvalit zkombinovaných monád pak jsou v nějaké míře schopna myšlení, nebo je jim myšlení zcela odepřeno.

Pokud odhlédneme od dílčích problémů, jimž se empirismus a racionalismus věnují, a vrátíme se k základnímu rozporu v názoru na poznání, je možné jejich pozice shrnout ještě pomocí jednoho typu jejich argumentů, totiž prostřednictvím poukazování na úspěchy oborů, jež jsou jim vzorem, neboť úspěšně praktikují právě ty zásady, jež

hlásá empirismus, respektive racionalismus.

Pro empirismus je základní a vzorovou vědou fyzika, pochopitelně v té podobě, jakou má v 16. a 17. století, tedy fyzika, popisující například základní mechanické zákony. Důležité je, že tyto zákony není možné jakýmkoliv způsobem čistě logicky odvodit. Pro jejich formulování je třeba absolvovat řadu pozorování a měření, jež nám teprve následně vyjeví, jak spolu souvisejí jednotlivé veličiny a jak se mění ve vzájemné závislosti. Teprve poté můžeme tento vztah matematicky vyjádřit a čistě rozumově s ním pracovat.

Naproti tomu není pochopitelně náhoda, že vůdčí osobnosti racionalismu, především Descartes a Leibniz, se výrazně zapsaly i do dějin matematiky. Správný matematický argument musí totiž být založen na čistě rozumové úvaze, na logickém odvozování. Jakékoliv měření, například při zkoumání vlastností geometrických těles, může hrát pouze podpůrnou či částečně ověřovací úlohu, ale není samo o sobě spolehlivým argumentem. Pouze to, co se ukazuje jako čistě logicky pravdivé, může být následně použito i při práci s hmotnou realitou.

Osvícenství

V 18. století vzniká nový myšlenkový směr, který se následně rychle a úspěšně šíří, aby se stal určujícím nejen pro další základní směřování filosofie, ale v určitém smyslu také myšlení jako takového a v důsledku i celé společnosti v moderní éře. Osvícenství dokáže totiž dát odpovědi na většinu základních otázek, jež si v dané době lidé kladou, navíc jsou to odpovědi, jež se nezakládají na komplikovaných úvahách, nýbrž naopak na několika jednoduchých a obecně srozumitelných principech.

Základním a v osvícenském myšlení vše prostupujícím principem je rozum. Ovšem navzdory totožnému pojmu se nejedná o pokračování sporu o roli rozumu jako složky procesu poznání. Význam rozumu v osvícenském myšlení je mnohem širší. Především je samotným základem světa. Svět neexistuje náhodně, jeho podstatou je rozumný řád, podle něhož se vše děje a dít má, protože tak je to správné. Vše nerozumné je vlastně nemístnou vzpourou proti základnímu řádu světa a rozum tak není jen nějakým teoretickým pojmem a pomůckou k výkladu, ale stává se doslova základní hodnotou, jíž je vše poměřováno. To je zřetelné i na zcela novém pojetí člověka. Podstatu člověka, samotnou definici lidství, tvoří rozum. Člověk je rozumnou bytostí a vše ostatní je zcela podružné. Proto také vše, co je tvořeno člověkem či co se ho týká, má být pochopitelně v souladu jak s obecným řádem světa, tak i podstatou samotného člověka – tedy rozumné. Naproti tomu vše, co je založeno na jiných principech než rozumnost, je nejen nadbytečné, ale dokonce může být vnímáno jako zlo, neboť přirozené je dobro a přirozené je jen to rozumné.

Osvícenství přináší také novou teorii dějin. Jejich základním mechanismem a zákonem je pokrok, což v kontextu osvícenství samozřejmě znamená vývoj od méně rozumného k rozumnějšímu. Centrální role při prosazování pokroku přísluší nejrozumnější bytosti, tedy člověku, neboť je to především on, kdo rozšiřováním použití rozumu a tím i prohlubováním poznání přináší pokrok a mění svět k lepšímu.

Všechny tyto prvky se potkávají v jedné z nejvlivnějších částí osvícenské filosofie, v nové teorii státu. Zde osvícenství navazuje na některé myšlenky, zmiňované již v části věnované britskému empirismu. Především jde o Hobbesovu teorii společenské smlouvy, prohlašující stát za výlučné dílo člověka, vzniklé vzájemnou dohodou na základě představy o vlastním prospěchu. Pro osvícence byla klíčovou inspirací ovšem samozřejmě až verze Johna Locka, která nesměřovala k obhajobě absolutismu, nýbrž svobody jedince. Svobodný rozumný jedinec je základem politického uvažování i pro osvícence. To, že je člověk definován vlastnictvím rozumu, je zcela klíčové. Jeho podstatu totiž tvoří to, co je vůbec ze všeho nejcennější. A tím získává obrovskou hodnotu i člověk sám. Nemusí si ji zasloužit ničím jiným, než že se narodil jako člověk. Proto osvícenství hovoří o přirozených právech všech lidí, mezi nimiž v tomto není žádný rozdíl a jsou si rovni.

Jak má ale být organizován stát a jaké mají být jeho případné další cíle? To již je otázka, na níž se začnou cesty myšlení osvícenských filosofů rozcházet. Politické myšlení francouzského osvícenství se utvářelo na konfrontaci s ludvíkovským absolutismem a kritika absolutismu obecně se stala většinou jedním z hlavních programových bodů. (Byť i tady existuje výjimka, o níž bude pojednáno dále.) Společnost se skládá z rozumných lidí, kteří nepotřebují žádné vedení, vědí si rady se svými životy, ba dokonce se mohou přímo podílet na správě státu. Z poddaných se mají stát svobodní občané, mezi jejichž práva má patřit právě i právo aktivního vstupu do politiky. Není důvod, aby veškerá politická moc zůstávala v rukou panovníka, má naopak dojít k vytvoření uceleného systému dělby moci. Co tomu brání? Z pohledu osvícenců především tradice, která stanovila odlišné role panovníka a poddaných. Ovšem pro osvícenství tradice sama o sobě přestává být argumentem. Je lhostejné, zda jsou dotyčné poměry zažité libovolně dlouho. Jediné, co se počítá, zda jsou rozumné.

Jenže… Co s lidmi, kteří budou považovat za rozumné něco jiného? Co s lidmi, kteří nebudou mít o program a cíle osvícenství vůbec žádný zájem? A co s lidmi, kteří se dokonce postaví aktivně proti němu? Budou považováni za plnohodnotné, rozumné bytosti s nezadatelnými právy i nadále? Nebo, ve jménu obecného dobra a prospěchu, bude lépe na jejich práva raději zapomenout a prostě je zlikvidovat? Protože co může být horšího, než brzdit pokrok a tím se příčit samotné podstatě lidství? Francie měla již brzy prostřednictvím revoluce a štěpení jednotlivých revolučních proudů zjistit, že odpovědi na tyto otázky mohou mít velmi dramatické důsledky, vedoucí některé svobodné občany až ke gilotině.

Navíc je tu ještě ona výše slibovaná výjimka. Opravdu všichni osvícenci věřili, že člověk je ze své podstaty rozumnou bytostí. Část z nich si však již od počátku nedělala přehnané iluze o tom, jak je to se schopností řady lidí začít rozum okamžitě používat. Neviděli to často jako jejich chybu, spíše jako další zločin tradice, která je zamrazila do určité pozice a způsobu fungování. Proto, má-li být stát v budoucnu společenstvím rozumných lidí, musí být

první kroky učiněny shora. Pouze centrálně zaváděné reformy mohou mít skutečně nějaké výsledky. A touto cestou se zrodily ideje osvícenského absolutismu. Nespěchat s dělbou moci a právy občanů, využít absolutní moc v rukou osvíceného panovníka k zefektivnění a racionalizaci fungování státu či ke zlepšení života poddaných. A samozřejmě také ke zlepšení jejich vzdělanosti, aby i oni v budoucnu mohli být skutečně rozumnými bytostmi.

Osvícenští filosofové se zabývali i celou řadou dalších témat, vždy samozřejmě ze stále stejné perspektivy: „Je to rozumné?" Pro příklad je to možné ukázat na osvícenském pojetí náboženství. To je v jádru prohlášeno za rozumné, ale… Nemá jít totiž o žádné z konkrétních existujících náboženství. Osvícenci navazují na deismus Johna Locka. Tato teze Boha v rámci filosofických teorií ponechává, ale vymezuje mu jednu jedinou roli stvořitele. Z pohledu osvícenců je to jednoduché a logické: Bůh je nejvyšším rozumem, jako takový stvořil pochopitelně rozumný svět s jeho rozumným řádem, a proto by od něj bylo krajně nerozumné do něj jakkoliv zasahovat a vlastně se jakkoliv projevovat. Z praktického hlediska to mohlo vést k umírněnému postoji, zdůrazňujícímu obecné společné znaky různých náboženství či vyznání a požadujícímu vzájemnou náboženskou toleranci. Radikální variantou pak byla snaha o odstranění všech existujících náboženství a jejich nahrazení novým racionalisticky deistickým náboženstvím tak, jak se o to pokusili radikálové za francouzské revoluce s kultem nejvyšší rozumné bytosti.

V rámci osvícenství najdeme i některé specifické výrazné proudy či postavy. Jedním z takových proudů je materialismus, názor, podle něhož rozpory dualismu tělesného a duševního lze překonat tehdy, když se budeme na vše existující dívat jako na vlastnosti a projevy hmoty. Tím zároveň odpadá celá řada metafyzických problémů, neboť úkol vědeckého poznání světa je tak zredukován na poznání hmoty, a odpadá i jakákoliv forma náboženství. Tento způsob uvažování představuje v rámci osvícenství 18. století menšinový proud, ovšem o století později jeho význam prudce vzroste.

Druhou zvláštností se značným vlivem je postava Jean-Jacquese Rousseaua. Od hlavního proudu osvícenství se odlišuje především specifickým pojetím historického vývoje. Podle něj pokrok sice existuje, ale pouze jako dorovnávání základní historické katastrofy, k níž kdysi došlo. Rousseau totiž vytváří originální verzi smluvní teorie vzniku státu. Podle něj na počátku existoval ideální přirozený stav, spojený s absolutní svobodou. Tu, na rozdíl od výše zmíněného Hobbese, chápe bezvýhradně pozitivně. Naproti tomu vznik státu je pro něj čirou katastrofou, vyvolanou tím nejhorším, co se kdy stalo – vznikem osobního majetku. Stát pak potřebovali bohatí na obranu takto získaných výhod. Proto je pro Rousseaua spojen nejen s udržováním umělé ekonomické i politické nerovnosti, ale především s deformací původně zcela dobré lidské podstaty. Nerovnost a útlak nesou vinu za vznik všech negativních sociálních a morálních jevů. Proto jakýkoliv sledovatelný pokrok je pouze snahou poněkud zmírnit důsledky oné základní katastrofy. I od Rousseaua vede linie k vlivným směrům myšlení 19. století. Jakkoliv Rousseau nepožadoval úplný zánik státu a spokojil se s přechodem k demokratickému modelu, jenž dává občanům přímý podíl na vládě a odstraňuje tak rozdíly mezi vládnoucími a ovládanými, jeho myšlenky inspirovali anarchismus. Ten již odstranění státu požaduje, a to právě proto, aby osvobozený člověk mohl znovu rozvinout svou pravou dobrou podstatu. Tím, že nad rozum staví city, se stal Rousseau navíc také inspirátorem myšlenek romantismu.

Německá klasická filosofie

Immanuel Kant svým způsobem shrnuje celou novověkou filosofii, neboť se v jeho díle potkávají problémy empirismu a racionalismu s osvícenským přístupem. Hlavní inspirací pro jeho klíčová díla byl nedořešený spor mezi empirismem a racionalismem. Oba směry zformulovaly svůj program a jeho zdůvodnění, ovšem Kant je přesvědčen, že to nestačí. Ano, racionalismus dokáže na příkladu matematiky demonstrovat funkčnost poznání z čistého rozumu, empirismus naproti tomu na příkladu fyziky dokazuje možnost poznání na základě smyslové zkušenosti. Kant si naproti tomu klade otázku, jež stojí nad tím. Jak vlastně funguje náš rozum, když je zjevně schopen obojího?

Jeho odpovědí jsou „apriorní kategorie čistého rozumu", vrozené vlastnosti rozumu samotného, jako je představa času, prostoru či příčinnosti. Ty nezískáváme v průběhu života, nelze je odvodit ani ze smyslové zkušenosti, ani z čistě rozumové úvahy, naopak tyto dvě činnosti umožňují. Náš rozum není čistou deskou, prázdným prostorem, ale je vybaven určitým základním operačním systémem. Ten nejen umožňuje poznávací procesy, ale zároveň jim klade nepřekročitelné meze. Rozum může dosáhnout uspokojivých výsledků pouze v rámci předdefinované výbavy. Proto je možné čistě rozumové poznání, postavené na apriorních analytických soudech (analýza pojmu bez smyslové zkušenosti), náš rozum pro tento druh soudů vybaven je. Je možné i empirické poznání, založené na aposteriorních syntetických soudech (popis nové vlastnosti na základě smyslové zkušenosti), i pro ně je náš rozum vybaven. Ovšem jinak je to u nejtradičnějšího filosofického oboru, metafyziky. Pro přímé metafyzické poznání bychom potřebovali apriorní syntetické soudy (popis nových vlastností bez smyslové zkušenosti) a něco takového náš rozum prostě neumožňuje. Můžeme zkoumat pouze jevy („věci pro nás"), nikoliv podstaty těchto jevů („věci o sobě"). Problém je ale v tom, že metafyzické úvahy patří zároveň neodmyslitelně k lidskému životu, především podle těchto představ a úvah usměrňujeme své životy, proto je také Kant označuje pojmem „regulativní ideje". Jaké je tedy východisko? Přímý popis metafyzických témat není již možný, ale nepochybně můžeme popisovat naše vlastní metafyzické představy, jež nám dostupné jsou. K čemu by to mělo být dobré? Kant je osvícenec a proto nepochybuje, že řád světa je rozumný. Takže když budeme promýšlet naše vlastní již existující metafyzické představy a hledat v nich logické chyby a rozpory, pak výsledná podoba našich metafyzických představ bude nepochybně stále rozumnější a tím také nutně stále podobnější skutečnému (a přímému poznání nedostupnému) rozumnému řádu světa.

Jednu z klíčových oblastí, jež je neoddělitelně spjata s metafyzickými představami, představuje etika. Základní etické otázky („Co je dobro?") jsou nepochybně otázkami metafyzickými, tedy přímo nezodpověditelnými, ovšem zároveň je těžké si bez nich lidský život představit. Proto jedinou cestou je rozbor našich vlastních etických představ a jejich kultivace. Výsledkem je pak základní princip kantovské etiky – musí být představitelné, že by se hodnoty, na nichž dané jednání stojí, mohly stát obecným zákonem.

V Kantově etice se projevuje také osvícenské přesvědčení o rozumu jako podstatě lidství. Jedná se o autonomní transcendentální etiku absolutní povinnosti. Člověk je schopen na základě rozumu sám stanovit zákony jednání (autonomie), jestliže však nějaké jednání odhalí jako rozumné, je tomuto vlastnímu rozumovému poznání podřízen jako něčemu nadřazenému (transcendentální etika) a vzniká tím nevyhnutelná (absolutní) povinnost takto jednat. Tím člověk stvrzuje svou nedocenitelnou hodnotu rozumné bytosti. Zároveň platí, že vše, co lze na jednání posuzovat, musí být dostupné rozumu. Proto je Kantova etika etikou smýšlení, neboť hodnotí motivy a hodnoty jednajícího. Nelze tvrdit, že by podle Kanta vůbec nezáleželo na důsledcích jednání, ale problém spočívá v tom, že tyto důsledky nám nebudou nikdy zcela odhaleny.

Kantovy závěry, týkající se metafyziky, byly tak zásadní, že je další filosofové nemohli zcela ignorovat. Museli je respektovat, nebo se je mohli pokusit vyvrátit. A nebo mohli hledat cestu, kudy je obejít, jak i navzdory Kantovým argumentům vytvořit ucelený metafyzický systém. Průkopníkem tohoto přístupu se stal Georg W. F. Hegel, což z něj učinilo zásadního inspirátora celé řady filosofů v 19. století. Hegel uskuteční metafyzický obrat k historii. Podstatu světa nelze zkoumat, protože náš rozum k tomu nemá nástroje. Lze ovšem zkoumat jeho proměny, jeho dějiny a objevit v nich zákonitosti a nakonec i zákony celého historického vývoje. Tím se dostaneme k samotné podstatě světa, k silám, jež určují vše.

Hegel si však nevystačil jenom s tím, že by navrhl přibližné směřování filosofie v budoucnu. Je ve svých závěrech mnohem konkrétnější a prezentuje svou filosofii přímo jako definitivní odhalení všeobecných historických zákonů v podobě popisu dialektického vývoje světového ducha. Svět má jednu základní duchovní podstatu, světového ducha, přičemž hmotný svět vznikl až druhotně, jeho rozvinutím z podoby subjektivního ducha (čistě duchovní) do podoby objektivního ducha (hmotné). Jaký v tom je smysl? Duch může zkoumat hmotný svět a tím poznat

sám sebe. To je završeno v momentě, kdy subjektivní duch pozná v objektivním duchu sám sebe a obnoví jednotu v podobě absolutního ducha. Tímto historickým momentem je samozřejmě vznik samotné Hegelovy filosofie.

Jelikož vše ve světě je projevem světového ducha, musí nutně vše podléhat stejným vývojovým zákonům jako on sám. Hegel je označuje pojmem dialektika. Vše ve světě nutně prochází dialektickým vývojem, zahrnujícím postupně tři fáze: teze (obdoba subjektivního ducha), antiteze (obdoba rozštěpení subjektivního a objektivního ducha) a syntéza (obdoba završení sjednocením absolutního ducha).

Hegelův vliv je dalekosáhlý, přímo i nepřímo. Přímo vytváří obrovskou skupinu stoupenců, kteří více či méně kreativně rozpracovávají dialektické teze. Nepřímo inspiruje vznik celé dlouhé řady teorií, které ovládnou filosofii v 19. století a mají totožné rysy: prezentují se jako definitivní a neměnné odhalení historických zákonů, jež stojí na několika jednoduchých principech a zároveň nám přinášejí poznání všeho, včetně zásadního faktu, že právě vstupujeme do období, v němž se završují dějiny lidstva, ba dokonce dějiny světa jako celku.

Klíčové postavy

Britský empirismus
F. Bacon, T. Hobbes, J. Locke, D. Hume
Kontinentální racionalismus
R. Descartes, B. Spinoza, G. Leibniz
Osvícenství
F. Voltaire, Ch. Montesquieu, D. Diderot, J.-J. Rousseau
Německá klasická filosofie
I. Kant, G. Hegel

Klíčové pojmy

Analytické a syntetické soudy – dva základní typy výroků podle I. Kanta; analytické soudy popisují vlastnosti, jež vyplývají ze samotného pojmu, syntetické soudy přisuzují danému jsoucnu vlastnosti nové, z pojmu nevyplývající

Apriorní a aposteriorní – Kantovo rozlišení podle vztahu ke smyslové zkušenosti; vše, co je apriorní, se bez smyslové zkušenosti obejde, naproti tomu to, co je aposteriorní, po smyslové zkušenosti následuje

Dedukce – poznání cestou logického vyvozování, kdy z předpokladů (premis) logicky a nutně vyplývá závěr; spjato s racionalismem

Deismus – teorie, podle níž se Bůh projevil pouze jako stvořitel světa, jemuž tím dal určitý rozumný řád, do něhož dál již nezasahuje; u novověkých filosofů dominantní přístup, který umožňoval zachovat pojem Boha, ale zároveň ho z celé filosofie vynechat

Dialektická triáda – základní schéma vývoje světa podle G. W. F. Hegela, kdy se svět jako celek (světový duch) i vše dílčí v něm nutně vyvíjí ve třech fázích, nazývaných teze, antiteze a syntéza

Empirie – poznání na základě smyslové zkušenosti, ať už pozorováním běžné reality nebo uměle vyvolanými pokusy

Indukce – poznání postupným zobecňováním jednotlivých dílčích poznatků; spjato s empirismem

Karteziánský dualismus – učení R. Descartese, dělící všechna jsoucna podle dvou typů podstat na res extensa (věci, jejichž jedinou vlastností je hmotná existence v prostoru, rozprostraněnost), res cogitans (čistě duchovní Bůh) a dualistický člověk

Monády – učení G. Leibnize, které předpokládá jako základ všech jsoucen dále nedělitelné a neměnné základní prvky, tzv. monády

Přirozená práva – práva, jež má člověk zaručena samotným lidstvím, nemusí si je nijak zasloužit, nejsou závislá na původu a společenské příslušnosti

Přirozený stav – stav, v němž se lidé nacházeli před vznikem státu

Společenská smlouva – teorie, podle níž vznikl stát dohodou lidí, založenou na užitečnosti pro zúčastněné; podoba, jakou má stát mít, se pak odlišuje podle dalších názorů autora; tvůrcem teorie byl T. Hobbes, rozvíjeli ji poté např. J. Locke či J.-J. Rousseau

Transcendentální etika – etický postoj I. Kanta, podle něhož je člověk schopen na základě rozumu sám sobě stanovit morální zákony, když jsou ale tyto morální zákony poznány jako rozumné, je jim člověk podřízen stejně, jako kdyby jejich zdrojem byla na něm nezávislá autorita, například Bůh